

СИМВОЛ И ПРЕЖИВЯВАНЕ В „ЛЕГЕНДА ЗА РАЗБЛУДНАТА ЦАРКИНЯ“ ОТ ДИМЧО ДЕБЕЛЯНОВ

МИЛЕНА КИРОВА

Легендата импонира на поетите символисти с иманентно присъщата ѝ особеност да концентрира богато нравствено-психологическо съдържание в един предметно-действен образ. Но тя е неотменна част от поетическия акесоар на две предхождащи символизма направления — класицизма и романтизма. В техните граници нейната честа употреба шаблонизира все пак ограничения идейно-тематичен и образен материал, изковава от него художествени клишета, чиято поява в определен литературен контекст е предварително обременена с цял ред закрънели в съзнанието на читателя представи. Д. Дебелянов съзнава опасното противоречие и с голям художествен усет го преодолява, като избира един среден път, богат с възможности за оригинални психологически и поетически вариации. Той отбягва образната интерпретация на една конкретна легенда, а заимствува само най-общите, принципно определящи особености на легендарния вид. В поемата много неща ни напомнят за легенда — като се започне от самото заглавие и се стигне до цялостната атмосфера на творбата. Предварително познати на читателя са образите на самотната царкиня и далечния принц, на влюбения паж, но нивото на тази предварителна познатост не надхвърля тяхната външна, тематична характерологичност. В действителност Дебелянов срива границите на конкретната легендарна съдържателност, отваря широко жанра-основа към един неограничен свят на асоциативни художествени представи.

В границите на реалния текст усещането за легендарност има свои конкретни измерения. Специфичната образна система е само едно от тях. Незримо, но силно въздействие оказва върху читателя целенасочено осъществената протяжност на субективното време. Тя започва с ударен акцент още от първия стих:

... И там, на тоя бряг, на тоя бряг пустинен...

В този случай многотоцието, нетипичен за начало препинателен знак, повторението и съюзът „и“ въздействуват еднопосочно — отправят съзнанието на читателя към един неопределено дълъг ред от повторяеми събития, който предхожда изобразяваното действие. Особена смислова натовареност притежава съюзът. „Легенда за разблудната царкиня“ е съвършен пример за магическата преобразователна сила на художествения контекст. Попаднала в него, най-елементарната,

най-банална дума може да придобие неподозирана значимост. Съюза „и“ ще срещнем 42 пъти в цялата поема, при това в повтаряща се синтактична комбинация с глагол, подлог и обстоятелствено пояснение (които естествено могат да разменят свободно местата си). В повечето от половината случаи (25) съюзът е разположен в началото на съответен стих. Казано по друг начин, около една шеста от всички стихове в творбата започват с дума, която подчертава принципния характер на темпоралната удълженост. Неизменното присъствие на глагол в многобройните „и-конструкции“ свързва пряко смисъла на съюза с реализирането на някакво действие, в резултат на което се засилва чувството за протяжност и многократно повторимост на извършването. Но функциите на баналната дума „и“ не свършват дотук. Нейната целенасочена употреба изразява още една страна от концептуалния замисъл на произведението. Многократно повтореният съюз не само включва творбата в един предварително започнат, практически безкраен ред от събитийно-временни възможности, но едновременно с това свързва в здрав пръстен началото и края на поемата. Действието описва кръг, демонстрира пред читателя своите най-съществени особености, а после краищата на кръга здраво се свързват, преливат плавно един в друг. Реалното време изгубва художествените си измерения, но не в границите на материалната образност, а в асоциативните измерения на подтекстовото съдържание. Всъщност вътре, в очертанията на зримата поемна събитийност, времето има напълно реални измерения, много точно посочени от автора: три дни на светла надежда — нощ на черно падение — няколко дни на изкупително страдание — и отново три светли денонощия. Чувството за нереалност, за безгранична протяжност идва от пръстеновидната структура на творбата. Знаем началото и знаем края, с малко усилие можем да възстановим и отрязъка от обективно време между тях. Но не знаем на какъв темпорален порядък принадлежи звеното, което ни е представено, колко пъти се е повторило и колко пъти ще се повтори то във времето. Поемата е затворена в кръг. Виждаме съдържанието на кръга, но нищо извън него. Импулсирани сме да предположим, че кръгът може да се нанесе огромен брой пъти в непресекащото време, но подобно познание само засилва вроденото у всеки човек страхопочитание пред величието на безкрайното.

Сред поетическите елементи, създаващи чувство за легендарност в поемата на Дебелянов, трябва да отделим незримото, но властно присъствие на смъртта. В този случай легендарна атмосфера и символично светоусещане си взаимодействуват непосредствено. Смъртта е неизменна гостенка в двореца на царкинята, част от общото настроение на творбата. Нейното присъствие притежава многобройни метаморфози. Ще го открием в онази „спокойна тлен“, която прояжда стени и сводове, ще го усетим в градините, където

трепти на страх и скръб отровната роса
и в мъртвата вода на мъртвите фонтани
оглеждат своя син безсънни дървеса.

Образът на Смъртта участва активно в структурирането на творбата, неговата намеса е незрима, но неотменна част от интелектуалната концепция и от емоционалната атмосфера в поемата. Той засилва чувството за относителност и нереалност, като по този начин постига въздействие в две посоки: от една страна, повишава градус на

тайнствено-легендарно напрежение, от друга — внося допълнителен смислово-обобщаващ акцент в нравствено-философския замисъл, разширява значението на символа до степен на универсализирано абстрактно преживяване. Изобразяваната събитийност застава на границата между две полюсни екзистенциални прояви — живота и смъртта, като получава възможност да изгражда асоциативни връзки с равностоеен успех и в двете посоки. Символното обобщение добива максимално широки измерения, заемайки пространство едновременно от областта на рационалното и на ирационалното. Подобно включване на смъртта като пълноправен елемент на една нравствено-психологическа система е нетипично за българската литература, до този момент сме го срещали само в творчеството на П. Яворов и Д. Бояджиев. И все пак за автора на „Легендата...“ смъртта не е истински страшното, истински трагичното в живота, тя дори е „смърт усмирителна, смърт утешителна“. Ако си позволим един парадокс, смъртта у Дебелянов е жива, тя е неизменна част от живота, константен атрибут на човешката екзистенция. Смъртта съществува в живота успоредно и неотделимо от неговите прояви. Нека си припомним израза от I част на поемата — „спокойна тлен прояжда“... „Спокойна тлен“ е състояние на мъртвата материя, но ето, че то е свързано с активен глагол, който свидетелствува за системно и продължително извършвано действие. Очевидно е, че за поета съществува нещо по-висше, по-страшно, истински трагично — черен призрак, по-силен и от живота, и от смъртта. Неговата същност, приблизително дефинирана, се свежда до една предвечна обреченост на човешкото съзнание, една априорна обезсмисленост на всеки стремеж, на всеки светъл порив, една нелепа борба на човешкия дух да надмogne собствената си ограниченост. В кошмара на тази борба смъртта е само блягодатен изход, утеха и успокоение за страдащия дух. Тя свързва началото и края на човешкия живот и по този начин единствена му осигурява някаква смисленост; смъртта връща енергията на духа отново в предвечната тъмнота, която го е родила, без да му даде възможност за освобождение. Не е трудно да забележим доколко тази идея се повтаря в структурата на творбата. Тя безспорно има своите корени в характера и в индивидуалното светоусещане на Д. Дебелянов, доказва още веднъж, че символизъмът на нашия поет е не случайност, а закономерна миросгледна необходимост. Същата идея, но по начин, който изключва пряко заимствуване, изразява Албер Самен в стихотворението „Вечер“ от цикъла „Часове на лятото“ в последната си стихосбирка „Златната колесница“, 1901 г. А Дебелянов, както е известно, е изпитвал към френския поет дълбок духовен афинитет.

Моята душа е болезнено мека и страда от всичко,
И чувствам в натежалото сърце
неизразима мъка.

Не зная нищо по-хубаво от желанието да умреш добре. Непрогледната безперспективност на човешкото съществуване е най-дълбокият, най-драматичен и нравствено обобщен проблем в „Легенда за разблудната царкиня“. Той демонстрира една характерна черта на модерното съзнание — драмата на самопознанието. За Д. Дебелянов самопознанието е страдание, защото разкрива пред духа мрачната бездна на обезсмисления живот. Непреодолимата обреченост на духа Дебелянов не назовава открито, не прави опит да прикове в дефиниция нейната същност, тя остава повече в настроението на поемата, в скри-

тия смисъл на символите, в подтекстовите асоциации. И все пак от-
криваме пролука, през която драматичният песимизъм се отлива в
образ — лаконичен, но емоционален.

Утолено догаря тринощно страдание,
че прегръдки разтваря тя с огнена лъст —
през очите ѝ греят тревожни сияния,
но *ликува над нея наситена Мъст* (подч. м. — М. К).

Тази Мъст; чието ликуване напомня неумолимата поява на богини-
те-еринии в древногръцката митология, е също като тях другото име
на неизбежната съдба. Всяка надежда на личността да надмогне
своето предопределение е жестоко съкрушавана, всеки опит за осво-
бождение — безмилостно покосяван. Мъстта, отплатата съпровожда и
надеждата, и полета, и всеки устрем на духа още от мига на тяхното
зараждане. Спасението е илюзорно, трагичната обреченост — реална.

Сестрата на Дебелянов, М. Григорова-Дебелянова, свидетелствува,
че една от любимите книги на нейния брат е бил романът „Пан“ от Хам-
сун. „Димчо обичаше да чете „Пан“ от Хамсун и гласно се възхища-
ваше от някон места.“ А „Пан“ е творба за изгубеното щастие в чо-
вешката душа, поетична жалба по нарушената хармония на естестве-
ния живот, страстен вик на разтърсваното от противоречия модерно
съзнание, апология на природната непогрешимост и едновременно с то-
ва — дълбок усет за невъзможността да се свържат разкъсаните връз-
ки. Идейният замисъл на „Легенда за разблудната царкиня“ има много
общи моменти с художествените прозрения на Хамсун, поемата в дей-
ствителност повтаря, макар и само в принципили линии, концептуалния
модел на романа. Разривът между естествената непогрешимост на
природата и противоречивия свят на модерния градски човек е смислов
еквивалент с трагичната неспособност на душата-царкиня да намери
утеха и равновесие в себе си. Наблюдаваме същата полюсна антино-
мичност на нравствено-философския размисъл, същото движение на
мисълта и чувството между противоположни крайности, същите тер-
зания на духа, изразени в герои със символно обобщена художествена
значимост. Концептуалната разчлененост у Хамсун има две основни
звена: светла природна целесъобразност — деформирана душевност;
у Дебелянов нейните елементи имат равнозначна смислова стойност:
естествена духовна хармония — блуждаене на душата без пристан.
Съотношението между двете части на антиномията и характерът на
осмислящата ги връзка се покриват изцяло. Конкретно в „Легенда за
разблудната царкиня“ пътят между началото и края на идейната
рефлексия е извървян от самопознанието. В това отношение символичес-
тичната поема на Дебелянов има свой предхождащ художествен при-
мер в една творба от 90-те години — „Симфония на безнадеждността“
от Пенчо Славейков. Човешкият дух у Славейков е страдащ, терзан
от съмнения и неверия, защото далеко зад него остава титаничната
монолитност на Прометеевия подвиг. Новото време е извървяло пътя
на самопознанието и по този път е срещнало само руини от миналата
хармония, но не и спасение, нито щастие за себе си. В романа „Пан“
модерният човек е нещастен, защото е обременен с познание на себе
си, защото е деформиран от обществото, защото е разложен от циви-
лизацията. Но друг път за него няма. Лейтенант Глан, главният герой
на Хамсун, страда, разбрал какво е загубил и какво не може да по-
стигне. За него царството на Пан е светъл, но илюзорен блян, такъв,

каквото е монолитният разум на Прометей за новата епоха, каквото е неведомият цар на Дебелянов, жаждан и бленуван от самотната царкиня.

Образът на царкинята е ключов момент във възприемането на цялостното произведение, той синтезира в едно замисъл и художествена реализация, символ и конкретен жизнен материал. Път към неговото тълкуване ни посочва самият автор с известното мото от Самен „*Mop âme est une ingante...*“, което всъщност представлява част от началния стих на едно наименувано стихотворение от френския поет, програмно за неговата първа стихосбирка „В градината на принцесата“, 1893 г. Влиянието на тази творба от А. Самен върху „Легенда за разблудната царкиня“ е безспорно, затова ще си позволяя да го представя в резюмиран вид:* „Безропотна и кротка, потънала в ридания“, принцесата на Самен оглежда своето заточение — „вечно и царствено“ — в „големите изоставени огледала на един стар Ескориал“.

В подножието на нейното кресло, благородно протегнати,
две шотландски хрътки с меланхолични очи
ловят, когато тя ги помоли,
символичните зверове от гората на Мечтата и Очарованието.
Нейният любим паж, който се казва Някога,
в полуглас ѝ чете омагьосващи стихове,
докато тя, неподвижна, с лале между пръстите,
слуша как умира в нея тяхната магия.

Принцесата е изцяло примирена със съдбата си, „безсилна да се бори, тъй като всичко е обречено“. В нейните сънища се мярка призрактът на отдавна потънала Армада; старите портрети на Ван Дайк, с величествен вид на покойници, събуждат в сърцето ѝ плахи мечти. Но всяко чувство, едва докоснало устните и очите на принцесата, потъва в дълбоките бездни на мълчанието, където е скрит споменът за отминали смърти. Водата от фонтаните струи с неплодни усилия:

И, бледа на прозореца, с лале между пръстите,
тя е там, отразена в огледалата на някога,
Стои като галера, забравена в залива.

Общото между двете творби надхвърля границите на типологическата прилика. То е твърде очебийно, бих казала — съзнателно акцентувано, докато разликата има по-деликатни, по-фини измерения. Най-директна изява приликата намира в общия психологически модел на основния структуроопределящ символ. Метафоричната връзка душа—царкиня е материализирана чрез художествено еквивалентни образни системи. И в двата случая център на образната система е самотна девойка, незнаяно защо и от кого изоставена сред пустите зали на мрачен дворец: нени единствен спътник е верният паж; безсилна надежда и плахо смирение се гонят в душата ѝ. В поемата на Дебелянов царкинята очаква незнаен, невиждан приказан цар; в стихотворението на Самен — само „старите миражи от злато разпръсват нейния траур“ и фантастични видения прогонват безнадеждната скука. Декорът, спомогателен елемент към централната образна система, също повтаря своите най-общии особености. И в двете творби символът е изграден

* Всички преводи на Самен в статията се придържат максимално близко до оригинала.

върху нравствено-естетическата основа, която идва въпреки от по-общата теоретическа платформа на направлението. Прилика ще открием в още една насока — в онази специфична протяжност на субективното време, която в голяма степен създава приказно-легендарната атмосфера, в непрекъснатия континуитет на „някага“ (по-пряко лаксикално изведен у Самен), който става мелодия и настроение на произведението. Дори „и-конструкцията“ в началото на стиха се среща (осем пъти — равномерно разположени в седем строфи) у френския поет. Едно най-просто пресмятане ще ни даде любопитно наблюдение: и в двете творби тя представлява по една шеста от броя на всичките стихове.

От бегло направената съпоставка между „Легенда за разблудната царкиня“ и „Моята душа е принцеса в празнична рокля...“ става ясно, че Дебелянов внимателно е анализирал стихотворението на Самен, вглеждал се е задълбочено в психологическия механизъм на неговото създаване и в художествената му структура. Елементи на пряко заимстване съществуват. Въпреки това Дебелянов създава творба, която не просто подражава на едно класическо за символизма произведение, а поема с напълно индивидуален идейно-концептуален замисъл и с оригинална художествена тъкан. Нашият поет се обляга върху някои безспорни образно-поетически завоевания у Самен, но сякаш именно тази първоначална опора му дава сили да достигне нравствено-психологически и философски дълбини, които са непознати за френския поет. Смело твърдя, че „Легенда за разблудната царкиня“ е по-драматична, по-философски обобщена, изобщо — по-интелектуална творба от „Моята душа е принцеса в празнична рокля...“.

Приликата започва от основния образ-символ на душата-царкиня. Оттам започва и разликата. Веднага прави впечатление, че Дебелянов не използва в своето мото целия начален стих от Самен, като изпуска в него обстоятелствено-конкретизираната част „в празнична рокля“ — en robe de parade. Малка, сякаш незначителна разлика, а в действителност — ключ към индивидуалната специфика на поемата. Защото обяснението „в празнична рокля“ вече пригвозжда вниманието на читателя към една неподвижност на духовните измерения, към статичност на психическите изживявания, към застинала илюстративност на характеризирания образ. И наистина всичко в стихотворението на Самен е неподвижно застинало — като в омагьосано царство. Творбата прилича на приказен гоблен, изтъкан от сенки и злато. В нея няма движение, няма развитие на образите, няма прибой на мисълта. Сякаш самото действие оглежда себе си в огромните огледала на този „стар Ескорнал“ и, отразено многократно, замира безнадеждно в прегръдките на „някага“. Идейно-поетическото внушение се върти в кръг: с всяка строфа художественият материал натрупва към него нови впечатления, но те са ни предварително познати и с нищо не променят първоначалната му същност. Това, разбира се, не е слабост на Самен, а, от една страна, съзнателно търсена символна обобщеност, а от друга — специфика на индивидуалните творчески възприятия. Но Д. Дебелянов е по-драматичен — и като личност, и като поет. Още в началото на поемата ще срещнем антиномията „и милван, и терзан“, която е всъщност психологически модел на неговите преживявания. Непрекъсната борба на добро и зло, на живот и смърт, на полет и падение разпъват творбата. Емоционалното внушение пулсира. Действието получава една особена психологическа напрегнатост, която неизменно заразява читателя. Дори в границите на легендарната повторимост

и на акцентуваната символна обобщеност образите успяват да се развиват и може би именно това усилие за живот в условията на поетическа невъзможност им придава неповторимия дух на трагична обреченост. Драматическата смяна на противоположни психически състояния, болезнената напрегнатост на мисъл и чувства, образно реализираната антиномичност свързват здраво „Легенда за разблудната царкиня“ с националната ни поетична традиция, и най-тясно — с творчеството на Яворов (особено с основополагащата за всички психологически поеми от началото на века „Нощ“). Действен драматизъм характеризира и образа на царкинята. Поемата притежава добре оформен сюжет, в него има място дори за събитийно-повествователни елементи. А. Самен описва своята героиня, чрез прецизен монолог рисува контурите на нейния духовен живот. Д. Дебелянов създава образ, който се самоизгражда и в процеса на своето реализиране тласка напред сюжетното действие. Неговата самотна царкиня е активен субект на поемното развитие. А динамичната смяна на гледни точки вътре в рамките на поетическата структура допълнително обогатява и нюансира драматическото начало в творбата, показва го във всички негови възможни ракурси. В „Легенда за разблудната царкиня“ съществуват три образа, които биха могли съзнателно и целенасочено да водят сюжетното действие, като при това изясняват същността на извършваното: лирическият субект, печалната царкиня и нейният влюбен паж. Поетът не избира между тримата, а структурира творбата като мозайка от нравствени възгледи, зрителни ъгли и моментни настроения. Всяка част има свой психологически и повествователен субект, своя гама от преживявания с един доминиращ тон между тях. По ювелирен начин са изградени трите строфи на шеста част. Всяка от тях представлява модел на цялостната архитектурника: в нея се редуват участнето на трите действащи лица, представени в процеса на техните активни взаимоотношения. Започва лирическият герой — той очертава контурите на събитието и детайлите на обстановката:

Бурята стръвно изхвъркна
из своите подводни гнезда,
една затрептяла звезда
в облаци черни помръкна —
пламък и гръм небеса разлюляха...

Появява се царкинята. Даже в един стих тя не престава да бъде център на действието:

— Аз пих сладостта на упойни тревн...

И накрая пажът. Както винаги — влюбен и всеотдаен:

Плаха царкиньо, заспи, забрави —
заспи, забрави!“

В резултат Дебелянов постига ненаатрапчива, но съвършена емоционална и естетическа многогласност, която засилва драматизма в творбата и едновременно с това го предпазва от фалшиво кресчендо. Заобля острият ръбове на действието и пази ненакърнена здравата спойка на елементите в символа.

В поемата на Д. Дебелянов символът се изгражда по много активен и, в крайна сметка — реалистичен начин. Царкинята притежава свой пълнокръвен духовен живот, нейните преживявания са обобщено

символични, но тази символичност е постигната като естествен резултат от предхождащата я реалистична убедителност. Ненапразно поетът отделя толкова място на прехода от едно състояние в друго. Възщност психологическият акцент пада не върху крайните резултатни положения на нравствено-философската антиномия: светъл възторг — греховно падение, а върху сложната и драматична духовна борба, която предхожда всяка гранична стойност на преживяването. В това отношение Д. Дебелянов рязко и целенасочено се разграничава от творческия маниер на своя духовен учител Самен. Изграждането на убедителен, психологически пълнокръвен образ-символ е по-характерно за ранния руски символизъм и особено за лирическите поеми на Блок, където героите запазват черти на съзнателна индивидуалност въпреки високата степен на обобщаващ синтез.

Елементи на психологическа конкретност ще открием и в образа на пажа. Неговата пряка душевна характеристика е пределно лаконична, но дори само определенето „влюбен“ (появило се един-единствен път — в края на осма част) е достатъчно, за да насочи съзнанието на читателя към един предварително познат ред от реални психически състояния. При това образът на пажа далеч не разчита само на директното авторово представяне. Той участва активно в сюжетното действие и по този начин се самохарактеризира чрез своите постъпки и думи. Подобен образ наистина съществува и в стихотворението на Самен, но там той е застинал, неподвижен — една от многото призрачни сенки. Фактът, че „чете безкрайни стихове“ на принцесата, не успява да допринесе много към действената му конкретизация. Той по-скоро засилва на свой ред образната неопределеност и прехвърля мимолетно мярналата се индивидуализираща черта в един безкраен порядък от повтарящи се душевни състояния. Символът е изграден върху основата на психологическата абстракция, докато в поезията на Д. Дебелянов зад приказно-легиандарната обобщеност на образите тупти пулсът на реални човешки изживявания — драматични, болезнено-напрегнати, насочени двустранно — към духовния свят на лирическия герой и към условната сетивност на символичната царкиня. Героинята на Самен е във всяко отношение подчертано разграничена от реалността — животът е извън нея, извън замъка с неговата величествена градина, като море около непристъпен остров. Царкинята на Дебелянов не е психологическа абстракция. Затворена в замък, лишена от реални взаимоотношения с хората, тя все пак носи живота в себе си. Нейните преживявания са обобщен, но не абстрактен модел на реална човешка нравственост. Тази непрестанна борба на добро и зло, на светлина и нощ може да има корени единствено в неизчерпаемата диалектика на живота.